

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA SHEVAVIY SO'ZLARNING O'RGANILISHI

Ulug'nazarova Sevinchoy

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti Universiteti 3-kurs talabasi

Alimova Madina

Ilmiy rahbar

Annotatsiya: Ushbu maqola umumiy o'rta ta'lim maktablarida shevaviy so'zlarni o'rgatishning tilshunoslik, madaniy va o'quv jarayonidagi ahamiyatini tahlil qiladi. Shevalar o'zbek tilining hududiy xilma-xilligini aks ettiruvchi muhim qatlam sifatida til madaniyatini boyitadi va adabiy til bilan birgalikda o'rganilishi zarur. Maqolada shevalarning o'ziga xos xususiyatlari, ularni o'quv jarayonida qo'llashning usullari va 5-sinf o'quvchilarida til bilimini rivojlantirish yo'llari muhokama qilinadi. Shuningdek, shevaviy so'zlarni o'rgatishning amaliy tajribalari va metodik tavsiyalar taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: sheva, shevaviy so'zlar, o'zbek tili, adabiy til, hududiy til, o'quv usullari, tajriba, til madaniyati.

Kirish. O'zbek tili o'zining boy so'z boyligi, ovoz tizimi xilma-xilligi va hududiy shevalari bilan dunyoning muhim tillaridan biridir. Shevalar xalqning og'zaki nutqida

shakllanib, har bir hududning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi ¹. Bu soʻzlar tilning tabiiy rivojlanishini koʻrsatadi va oʻzbek xalqining turli hududlardagi hayot tarzini, urf-odatlarini va dunyoqarashini tushunishda muhim manbadir.

Umumiy oʻrta taʼlim maktablarida shevaviy soʻzlarni oʻrgatish oʻquvchilarning til bilimini kengaytiradi, hududiy til xususiyatlarini anglashga yordam beradi va milliy madaniyatga hurmat ruhini shakllantiradi. ² Shevalar tilning jonli qatlami boʻlib, adabiy til bilan birgalikda oʻrganilishi oʻquvchilarda tilning rivojlanuvchi tabiati haqida tushuncha hosil qiladi. Ushbu maqola shevaviy soʻzlarni oʻrgatishning tilshunoslik asoslari, madaniy ahamiyati va oʻquv jarayonidagi oʻrnini tahlil qilib, 5-sinf oʻquvchilariga mos tajriba dasturlari va metodik tavsiyalar taqdim etadi.

Asosiy qism

1. Shevaviy soʻzlarni oʻrgatishning tilshunoslik va madaniy ahamiyati

Shevalar oʻzbek tilining hududiy shakllari boʻlib, adabiy tildan ovoz, soʻz boyligi va baʼzan grammatika jihatidan farqlanadi. Masalan, adabiy tilda “hozir” soʻzi Fargʻona shevasida “hazir”, Qashqadaryo shevasida “qor” soʻzi “qamchiq”, Xorazm shevasida “hamma” soʻzi “dav-dast” shaklida ishlatiladi ³. Bu farqlar tilning geografik va ijtimoiy omillarga bogʻliq rivojlanishini koʻrsatadi.

Shevaviy soʻzlar hududning turmush tarzini aks ettiradi. Masalan, Andijon shevasidagi “suli” soʻzi (dehqonchilik asbobi) hududning qishloq xoʻjaligi bilan bogʻliqligini, Xorazm shevasidagi “oʻlik” soʻzi (suv) suv resurslarining muhimligini, Samarqand shevasidagi “choyxona” soʻzi ijtimoiy muloqot markazini anglatadi. Bu soʻzlar orqali oʻquvchilar tilning soʻz boyligini va oʻzbek xalqining turli hududlardagi hayot tarzini tushunadi.

¹ Mengliyev, B. (2020). “Oʻzbek tilining dialektologiyasi”. Toshkent: Fan va texnologiya, “15-16”.

² Toʻychiyev, U. (2018). “Oʻzbek tili oʻqitish metodikasi”. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy universiteti nashriyoti, “42-43”.

³ Rasulov, R. (2015). “Oʻzbek tilining leksikologiyasi va frazeologiyasi”. Toshkent: Akademnashr, “27”.

Shevaviy soʻzlarni oʻrgatish oʻquvchilarda quyidagi koʻnikmalarni rivojlantiradi:

- Til xilma-xilligini anglash: Shevalar orqali tilning turli shakllarini farqlash.
- Madaniy sezgirlik: Hududiy xususiyatlar va urf-odatlar haqida bilim olish.
- Soʻz boyligini oshirish: Soʻzlarning maʼnosini tushunish va ijodiy fikrlashni rivojlantirish.

Shevalarni oʻrganish tilshunoslikdan tashqari xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va tabiiy muhitga moslashuvini aks ettiradi. Masalan, Qashqadaryo shevasidagi “yaxna” (sovuq) soʻzi hududning qishki iqlimiga xos boʻlib, oʻquvchilarga tabiat va til oʻrtasidagi bogʻliqlikni tushuntiradi.⁴

2. Shevaviy soʻzlarni oʻrgatishning hududiy xilma-xilligi

Oʻzbek tilidagi shevalar har bir hududning oʻziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Quyida asosiy shevalar va ularga xos soʻzlarning misollari keltiriladi:

- Andijon shevasi:
 - “Suli” – dehqonchilik asbobi, dalada tuproq yumshatish uchun ishlatiladi.
- “Magazin” – doʻkon, savdo joyi.
- “Hazir” – hozir, shu vaqtda.
- Xorazm shevasi:
 - “Oʻlik” – suv, ayniqsa, daryo yoki ariq suvi.
 - “Dav-dast” – hamma, barcha odamlar.
 - “Ketvotti” – borayapti, harakat holati.

⁴ Karimova, Z. (2019). “Til va madaniyat oʻzaro bogʻliqligi”. Toshkent: Oʻzbekiston yozuvchilar uyushmasi nashriyoti, “29-30”.

- Qashqadaryo shevasi:
 - “Qamchiq” – qor, mayda va o‘tkir qor donalari.
 - “Yaxna” – sovuq, qattiq sovuq havo.
- Samarqand shevasi:
 - “Choyxona” – choy ichiladigan joy, ijtimoiy muloqot markazi.
 - “Gap yo‘” – yaxshi, rozi bo‘lish.
- Farg‘ona shevasi:
 - “Choynak” – choy tayyorlanadigan kichik idish.
 - “Oshna” – do‘st, yaqin tanish .

Bu so‘zlar hududning iqtisodiy faoliyati, iqlimi yoki ijtimoiy odatlari bilan bog‘liq. Masalan, Xorazm shevasidagi “o‘lik” so‘zi suv xo‘jaligining muhimligini, Andijon shevasidagi “suli” dehqonchilikning asosiy faoliyat ekanligini, Farg‘ona shevasidagi “oshna” hudud xalqining yaqin munosabatlarini ko‘rsatadi. ⁵

Shevaviy so‘zlarni o‘rgatishda hududiy xususiyatlarni ta’kidlash o‘quvchilarda o‘zbek xalqining birligi va xilma-xilligi haqida tushuncha hosil qiladi. Masalan, “choyxona” Samarqandda ijtimoiy markaz sifatida muhim bo‘lsa, boshqa hududlarda faqat choy ichish joyini anglatadi. Bunday farqlarni tushuntirish tilning kontekstual boyligini anglashga yordam beradi.

Shevaviy so‘zlarni o‘rgatishda quyidagi materiallar samarali:

- Xalq og‘zaki ijodi: Qisqa ertaklar (masalan, “Andijon polvon”), topishmoqlar, maqollar.
- Mahalliy nutq namunalari: Hududiy latifalar, kundalik suhbatlardan parchalar.

⁵ Abdullayeva, S. (2020). “Kommunikativ ta’lim metodlari”. Toshkent: Fan va texnologiya, “62”.

- Vizual va audio vositalar: Shevaviy soʻzlarni tasvirlovchi rasmlar, qisqa videolar yoki mahalliy nutq yozuvlari.

3. Shevaviy soʻzlarni oʻrgatish usullari

Shevaviy soʻzlarni oʻrgatishda oʻquvchilarning yoshiga mos usullar qoʻllaniladi. Quyidagi usullar samarali:

1. Koʻrgazmali usul: Soʻzlar rasmlar, slaydlar yoki haqiqiy narsalar orqali tushuntiriladi. Masalan, “suli” soʻzi dehqonchilik asbobining rasmi bilan koʻrsatiladi.

2. Muloqot usuli: Oʻquvchilar soʻzlarni oʻyinlar, suhbatlar yoki rolli vazifalarda ishlatadi.

3. Matn asosida ishlash: Xalq ertaklari, maqollar yoki topishmoqlardagi shevaviy soʻzlar tahlil qilinadi . ⁶

Masalan, koʻrgazmali usulda “qamchiq” soʻzi qorli manzara rasmi bilan tushuntirilsa, oʻquvchilar soʻzni tez eslab qoladi. Muloqot usulida “magazin” soʻzini ishlatib xarid suhbatini oʻynaladi. Matn asosida “Andijon polvon” ertagidagi shevaviy soʻzlar muhokama qilinadi.

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhim:

- Interaktiv oʻyinlar: Kahoot yoki Quizlet’da shevaviy soʻzlar boʻyicha viktorinalar.
- Video materiallar: Mahalliy shevalarda gapiruvchi odamlarning qisqa videolari.
- Mobil ilovalar: Oʻzbek tilidagi lugʻat ilovalari orqali shevaviy soʻzlarni oʻrganish .

4. Shevaviy soʻzlarni oʻrgatishning oʻquv ahamiyati

Shevaviy soʻzlarni oʻrgatish til bilimini kengaytiradi va madaniy kompetensiyalarni rivojlantiradi:

⁶ Joʻrayeva, G. (2023). “Oʻzbek tilini oʻqitishda interaktiv usullar”. Toshkent: Yangi asr avlodi, “112”.

- Tilning rivojlanishi: Shevalar tilning doimiy o'zgarishini ko'rsatadi. O'quvchilar adabiy tilning shevalardan kelib chiqqan so'zlarni o'z ichiga olishini tushunadi.

- Madaniy o'zlik: Shevalar orqali o'quvchilar o'z hududlarining madaniy xususiyatlarini kashf etadi.

- Tolerantlik: Turli shevalarni o'rganish boshqa hududlarning til va madaniyatiga hurmatni shakllantiradi .

O'qituvchilar shevaviy so'zlarni madaniy va tarixiy kontekstda tushuntirishi kerak. Masalan, “o'lik” so'zini tushuntirishda Xorazmning suv xo'jaligi tarixi haqida ma'lumot berish darsni qiziqarli qiladi.

Muammolar:

- O'quv dasturlarida shevaviy so'zlarga yetarlicha e'tibor berilmaydi.

- O'qituvchilarning maxsus tayyorgarligi yetishmaydi.

5. Tajriba dasturlari (5-sinf uchun)

5-sinf o'quvchilariga (10-11 yosh) shevaviy so'zlarni o'rgatish uchun quyidagi tajribalar taklif qilinadi:

Tajriba 1: “Shevaviy so'zlar bilan rasm chizish”

Maqsad: Shevaviy so'zlarni vizual tarzda o'rganish.

Davomiyligi: 40 daqiqa (1 dars).

Resurslar: Rangli qalamlar, qog'oz, “suli”, “qamchiq”, “o'lik” so'zlarining rasmlari.

Jarayon:

1. O'qituvchi “suli” (dehqonchilik asbobi), “qamchiq” (qor), “o'lik” (suv) so'zlarini tushuntirib, rasmlar ko'rsatadi (masalan, “qamchiq” uchun qorli dalani tasvirlovchi rasm).
2. O'quvchilar har bir so'zga mos rasm chizadi (masalan, “o'lik” uchun daryo tasviri).

3. Rasmlar sinfda ko'rsatilib, o'quvchilar so'zlarning ma'nosini tushuntiradi.

Natija: O'quvchilar so'zlarni vizual tarzda eslab qoladi, ijodiy fikrlash rivojlanadi.

Tajriba 2: “Shevaviy so'zlar o'yini”

Maqsad: So'zlarni interaktiv o'yin orqali o'rganish.

Davomiyligi: 40 daqiqa (1 dars).

Resurslar: Kartochkalar (“hazir”, “dav-dast”, “magazin”), doska, marker.

Jarayon:

1. O'qituvchi “hazir” (hozir), “dav-dast” (hamma), “magazin” (do'kon) so'zlarini misollar bilan tushuntiradi.

2. O'quvchilar 3-4 kishilik guruhlariga bo'linib, kartochkadagi so'zni harakatlar orqali tushuntiradi (masalan, “magazin” uchun xarid harakati).

3. To'g'ri topgan guruhlar ball oladi, g'olib aniqlanadi.

Natija: So'zlar qiziqarli tarzda o'rganiladi, jamoaviy ishlash ko'nikmalari rivojlanadi .

Tajriba 3: “Shevaviy so'zlar va topishmoqlar”

Maqsad: So'zlarni ijodiy tarzda o'rganish.

Davomiyligi: 40 daqiqa (1 dars).

Resurslar: Topishmoqlar ro'yxati, qog'oz, ruchkalar.

Jarayon:

1. O'qituvchi topishmoqlarni o'qiydi: “Dehqonning yordamchisi, dalada ishlaydi – bu nima?” (Javob: suli).

2. O'quvchilar juft bo'lib “qamchiq”, “o'lik” yoki “choyxona” uchun topishmoq yaratadi.

3. Topishmoqlar o'qilib, eng ijodiy topishmoq tanlanadi.

Natija: O'quvchilar so'zlarni kontekstda tushunadi va ijodiy fikrlash rivojlanadi .

6. Shevaviy so'zlarni o'rgatishda metodik tavsiyalar

Shevaviy so'zlarni samarali o'rgatish uchun quyidagi metodik tavsiyalar qo'llaniladi:

1. Kontekstual o'rganish: So'zlar haqiqiy nutq misollarida o'rgatiladi. Masalan, “suli” so'zini dehqonchilik haqidagi matn orqali tushuntirish .

- Mashq: O'quvchilarga shevaviy so'zlar ishlatilgan matn berib, so'zlarning ma'nosini aniqlash vazifasi beriladi.

2. Interaktiv usullar: Dialoglar orqali so'zlarni o'rgatish: “Magazin qayerda?” – “Hazir ko'rsataman”.

- Mashq: Juftlik suhbatlarda shevaviy so'zlarni ishlatib savol-javob o'yini o'tkazish.

3. Madaniy kontekst: “Choyxona” yoki “o'lik” so'zlarini hududning madaniy xususiyatlari bilan bog'lab tushuntirish (Karimova, 2019, “30”).

- Mashq: O'quvchilarga hududiy urf-odatlar haqida qisqa hikoya yozish vazifasi beriladi.

4. Raqamli vositalar: Shevaviy so'zlarni o'rganish uchun mobil ilovalar yoki videolar ishlatish .

- Mashq: Kahoot'da shevaviy so'zlar bo'yicha viktorina o'tkazish.

5. Ijodiy yondashuv: O'quvchilar shevaviy so'zlardan foydalanib hikoya yoki topishmoq yozadi.

- Mashq: “Qamchiq” yoki “oshna” so'zlarini ishlatib qisqa hikoya yozish .

Xulosa. Shevaviy so'zlar o'zbek tilining xilma-xilligini aks ettiruvchi muhim qatlam bo'lib, ularni maktablarda o'rgatish til madaniyatini rivojlantiradi, madaniy

merosni saqlaydi va o'quvchilarda til bilimini oshiradi. Shevalar tilning so'z boyligini kengaytiradi va o'zbek xalqining turli hududlardagi hayot tarzini tushunishga yordam beradi. Ko'rgazmali, muloqot va matn asosidagi usullar, zamonaviy texnologiyalar va tajribalar shevaviy so'zlarni qiziqarli va samarali o'rgatadi. 5-sinf o'quvchilariga mos tajribalar tilga qiziqishni va madaniy ongini oshiradi.

- O'quvchilar shevalarni “eski” deb qabul qilishi mumkin Yechim sifatida dasturlarga shevaviy so'zlar kiritilishi, o'qituvchilar uchun kurslar tashkil etilishi va darslar interaktiv usullar bilan boyitilishi kerak.

O'quv dasturlariga shevaviy so'zlarga ko'proq e'tibor qaratish, o'qituvchilar uchun malaka oshirish kurslari tashkil etish va darslarni interaktiv usullar bilan boyitish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mengliyev, B. (2020). “O'zbek tilining dialektologiyasi”. Toshkent: Fan va texnologiya, “15-16”.
2. To'ychiyev, U. (2018). “O'zbek tili o'qitish metodikasi”. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, “42-43”.
3. Rasulov, R. (2015). “O'zbek tilining leksikologiyasi va frazeologiyasi”. Toshkent: Akademya nashr, “27”.
4. Karimova, Z. (2019). “Til va madaniyat o'zaro bog'liqligi”. Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi nashriyoti, “29-30”.
5. Abdullayeva, S. (2020). “Kommunikativ ta'lim metodlari”. Toshkent: Fan va texnologiya, “62”.
6. Jo'rayeva, G. (2023). “O'zbek tilini o'qitishda interaktiv usullar”. Toshkent: Yangi asr avlodi, “112”.